

אתונה דסוריה: על אנשי-רוח יוונים בגֵּדְרָה

יוסף גייגר

לזכר ירון דן,
אוהב ארץ-ישראל
וחוקר תרבות יוון שבה

מבוא

המסייר היום בין מרחצאות חמת-גדר¹, אינו יכול שלא להתרשם משרידי הפאר וההדר של תקופה רחוקה בזמן ושונה בהלוך-רוחה; ברי, שרמת תרבותם החומרית של בני המקום בתקופה הנדונה היתה גבוהה לאין שיעור מאשר בכל זמן אחר בהיסטוריה. לא הרחק, מעבר לקו שביתת-הנשק, משתרעות חורבותיה של גֵּדְרָה, אשר חמת-גדר היתה פרוורה, ובהן שרידי שני תיאטראות, היפודרום, מרחצאות ועוד.² אל נכון תמונה זו אינה שונה בהרבה מזו המוכרת מערים רבות אחרות בארץ-ישראל, אשר פרחו ושגשגו בתקופה ההלניסטית והרומית. אם כי מודעים אנו יפה לתרבות החומרית הגבוהה של ארץ-ישראל בתקופה ההלניסטית והרומית, לא אחת מתקבל הרושם שבעיני רבים לא היתה הארץ כי אם מחוז נידח, מפגר משהו, של עולם התרבות באותה עת. ולא היא; ואין ראיה טובה לדבר מדוגמתה של גדרה, עיר ואם, אשר שמה יצא למרחקים כמולדתם של אנשי-רוח יוונים.³ במאמר זה נמנה דמויות אלה ונסקור בקצרה את יצירותיהם, וזאת אגב נסיון לעמוד על

1 ראה: י' הירשפלד וג' סולר, 'המרחצאות הרומיים של חמת-גדר: שלוש עונות חפירה', קדמוניות, יג (תשמ"א), עמ' 66-79, ובצורה מורחבת: Y. Hirschfeld & G. Solar, 'The Roman Thermae at Hammat Gader: Preliminary Report of Three Seasons of Excavations', *IEJ*, 31 (1981), pp. 197-219 ביבליוגרפיה.

2 בגדרה חופרת מזה שנים משלחת גרמנית בראשות הגברת לוקס-ווגנר; ואלה עיקר הפרסומים מן הממצאים (וראה שם גם התייחסויות לסקרים קודמים, החל מלפני כמאה שנה): U. Lux, 'Der Mosaikfussboden eines spätantiken Bades in umm qēs', *ZDPV*, 82 (1966), pp. 64-70; S. Mittmann, 'Die Inschriften des spätantiken Bades in umm qēs', *ibid.*, pp. 71-73; B. De Vries, 'The North Mausoleum at Um Qeis', *ADAJ*, 18 (1973), p. 77; U. Wagner-Lux, E. W. Krueger, K. H. J. Vriezen & T. Vriezen — van der Flier, 'Bericht über die Oberflächenforschung in Gadara (Umm Qēs) in Jordanien im Jahre 1974', *ZDPV*, 94 (1978), pp. 135-144; U. Wagner-Lux & K. J. H. Vriezen, 'A Preliminary Report of the Excavations at Gadara (Umm Qēs) in Jordan from 1976 to 1979', *ADAJ*, 24 (1980), pp. 157-161; idem, 'Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Gadara (Umm Qēs) in Jordanien in den Jahren 1976-1979', *ZDPV*, 96 (1980), pp. 48-58, 158-162; idem, 'Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Gadara (Umm Qēs) in Jordanien im Jahre 1980', *ZDPV*, 98 (1982), pp. 153-162.

3

B. Lifshitz, 'La province romaine de Syrie', *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, ed. H. Temporini & W. Haase, Berlin-New York 1977, II.8, pp. 11 f.
3 ראה סטראבון, טז, 758, Strabo, *The Geography*, VII, ed. L. H. Jones, Cambridge, Mass.-London, (1917)

המיוחד לבני העיר והמאחד אותם. בדרך זאת ייחשף טפח מפרק חשוב בהיסטוריה החברתית של ארץ-ישראל, פרק שעדיין לא זכה לסיקור ולדין ממצים.

לתולדות העיר⁴

זמן ייסודה של גדרה אינו ידוע במדויק,⁵ אם כי ברור משמה, שנשאר בשימוש ולא הוחלף בשם יווני, שבמקום קיים היה יישוב קודם לזה ההלניסטי. איזכורה הראשון הוא בעת פלישת אנטיוכוס השלישי קודם לקרב רפיח,⁶ ושוב בעת כיבוש הארץ לאחר קרב הבניאס.⁷ אין אנו שומעים דבר על תולדותיה במאה השנייה; היא נכבשה בידי אלכסנדר ינאי⁸ ושחררה מן השלטון היהודי רק בימי כיבוש הארץ בידי פומפיוס, אשר בנה אותה מחדש כמחווה לעבדו המשוחרר דמטריוס.⁹ ההנחה, שבתקופה זו נוסד הדיקפוליס ושגדרה היתה מחברותיו המקוריות — הנחה אשר עמוד התווך שלה הוא העובדה, שהעיר מנתה מניינה משנת 63¹⁰ — הועמדה לאחרונה בסמך-שאלה: לטענת האחרונים,¹¹ לא היה הדיקפוליס ארגון רשמי, ועל-כל-פנים מאוחר איזכורו בהרבה מימי פומפיוס. משנת 30 ועד מותו של הורדוס העיר היתה חלק מממלכתו, למורת רוחם של התושבים.¹² בראשית המרד הגדול הותקפה גדרה בידי יוסטוס איש טבריה ונקמה על כך בתושביה היהודים.¹³ בין ערב-רב המורדים שהוצאו להורג או נמכרו לעבדות על-ידי אספסיאנוס בטבריה, היו גם רבים מבני גדרה.¹⁴ המעט הידוע על תולדותיה מן התקופה שלאחר יוסף בן-מתתיהו מוסק כולו מעדויות עקיפות¹⁵ ונוגע למעמדה העירוני ולא להיסטוריה הפוליטית של העיר. מראשיתה היתה גדרה בעלת אופי יווני מובהק, ונראה שמן העבר הקדם-הלניסטי לא נותר דבר זולת שם העיר. יוסף בן-מתתיהו קורא לה בהדגשה 'עיר יוונית',¹⁶ ואחד מבני העיר, פלוני אפינן

- 4 ראה: A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*², Oxford 1970, pp. 251, 257, 259, tables XXXIX-XL; E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, II, ed. G. Vermes & F. Millar, Edinburgh 1979, pp. 132 ff.; V. Tcherikover, *Hellenistic Civilization and the Jews*, New York 1959, p. 98
- 5 בלון הניח שהעיר נוסדה, יחד עם סקיתופוליס, פלה, היפוס ועוד, בשלהי המאה הרביעית בידי אנטיגונוס שתום-העין: K.J. Beloch, 'Die auswärtigen Besitzungen der Ptolomäer', *Archiv für Papyrusforschung*, 2 (1903), p. 233
- 6 פוליביוס, ה', 71, 3 (Polybius, *The Histories*, III, ed. W.R. Paton, Cambridge, Mass.-London 1922)
- 7 שם, טו, 39, 3; יוסף בן-מתתיהו, קדמוניות יב, 136.
- 8 יוסף בן-מתתיהו, קדמוניות, יג, 356; הנ"ל, מלחמת היהודים, א, 86. השווה: מ' שטרן, 'הרקע המדיני למלחמותיו של אלכסנדר ינאי', תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 325 ואילך.
- 9 יוסף בן-מתתיהו, קדמוניות, יד, 75; הנ"ל, מלחמת היהודים, א, 155 ואילך.
- 10 לאחרונה באופן מפורט אצל H. Bietenhard, 'Die Dekapolis von Pompeius bis Trajan', *ZDPV*, 79 (1963), pp. 24 ff.
- 11 S.T. Parker, 'The Decapolis Reviewed', *JBL*, 94 (1975), pp. 437 ff. בית-שאן (סקיתופוליס) בתקופה ההלניסטית והרומית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 170 ואילך, וראה לאחרונה עמדה בזכות ארגון רשמי כלשהו של הדיקפוליס: B. Isaac, 'The Decapolis in Syria: A Neglected Inscription', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 44 (1981), pp. 67-74
- 12 יוסף בן-מתתיהו, קדמוניות, טו, 217, 351, 354, 320; הנ"ל, מלחמת היהודים, א, 396, ב, 97.
- 13 יוסף בן-מתתיהו, מלחמת היהודים, ב, 478; הנ"ל, חיי יוסף, 42.
- 14 יוסף בן-מתתיהו, מלחמת היהודים ג, 542.
- 15 ראה לעיל, הערה 4.
- 16 יוסף בן-מתתיהו, קדמוניות, יז, 320; מלחמת היהודים, ב, 97; בניגוד למגדל שרשון, סבסטי, יפו וירושלים, נקראות כך גדרה, היפוס ועזה.

בן קרינטוס ופילוס, מכנה אותה על מצבתו במלה היוונית היחידאית $\chi\rho\sigma\tau\omicron\mu\omicron\sigma\iota\alpha$.¹⁷ אולם מכל בני העיר לא היה אשר החמיא לה ולאופיה ההלני כמשורר מלאגרוס (ראה עליו להלן), אשר קרא לה באחד משיריו האוטוביוגרפיים 'מולדת אטית בסוריה'¹⁸ — אך אתונה דסוריה.

אנשי-שם יוונים בני גדרה

בידינו ידיעות מפורטות למדי על חצי-תריסר אנשי-שם יוונים בני העיר ועל יצירותיהם, בצד רמזים המתייחסים לדמויות משניות. בסקירת אישים אלה ננסה להעלות את מיוגון חיי התרבות היווניים בגדרה ואת הפסגות אליהן הגיעו בני העיר בעולם התרבות של ימיהם. לא ננסה כאן לעסוק בביקורת ספרותית או בהערכת הישגים פילוסופיים; משימתנו היא תיאור היסטורי גרידא.

א. מניפוס (Menippos)

ראשון לבני העיר המפורסמים הוא מניפוס, פילוסוף קיני וסופר בן המאה השלישית לפני ספירת הנוצרים.¹⁹ למרבה הצער, לא השתמר שום חיבור משלו, ואנו יודעים על כתביו משרידים מועטים ועלובים בלבד ומתוך חיקוייהם של סופרים מאוחרים יותר. ראש וראשון לאלה האחרונים הוא לוקיאנוס איש סמוסטה שבסוריה, סופר שכוחו רב בסאטירה ואשר חי במאה השנייה לספירת הנוצרים.²⁰ ייתכן, שאכן לוקיאנוס גילה מחדש את מניפוס, תופעה שאינה יחידה במינה בתקופה זו.²¹ אין זה מן הנמנע, שהדבר נבע מיחסו המיוחד של לוקיאנוס לבן ארצו, יחס אשר כמותו נוכל לראות עוד בהמשך סקירתנו.

בשל העדרו המוחלט כמעט של מימצא ישיר, אין טעם לנסות ולדון ביצירתו של מניפוס, ועלינו להסתפק בשתי נקודות בלבד, אשר עשויות להיות משמעותיות לדינונו. האחת היא השתייכותו של מניפוס לזרם הפילוסופיה הקינית, זרם שהיה ככל הנראה נפוץ במשך תקופה ממושכת בארץ-ישראל ובסוריה.²² הנקודה האחרת היא ספקולטיבית יותר: הדבר המפורסם ביותר הידוע על כתיבתו של מניפוס הוא העובדה, שהיה הראשון בין הסופרים היוונים אשר

17 C. Clermont-Ganneau, *Études d'archéologie orientale*, II, Paris 1897, p. 142. נראה, שמשמעותה הנכונה של המלה היא 'משכן חכמה מצוין', כדעת מילון Liddell-Scott-Jones כנספח. שים לב לשמו הרומי של אביו של אפיון ולכן, שמצבתו נמצאה ליד היפוס (סוסיתא), עיר מוצאה של אמו. ודאי רק צירוף מקרים הוא המסופר בפסיקתא רבתי, מהדורת איש-שלום, עמ' קז, על 'גיוס מן גודר ולוקיס מן סוסיתא אשר היו מתגנבים אלו בנשותיהם של אילו', אם כי הדבר עשוי להעיד על הקשרים ההדוקים בין שתי הערים השכנות. על השמות כשמות טיפוסיים ראה ליברמן (להלן, הערה 71) עמ' 133.

18 *The Greek Anthology*, III, ed. W.R. Paton, Cambridge, Mass.-) 2-1, שורות 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

19 R. Helm, *Pauly-Wissowa*, XV, no. 10, cols. 888 ff.; F. Susemihl, *Geschichte der griechischen Literatur in der Alexandrinischerzeit*, I, Leipzig 1891, pp. 44 ff.; D.R. Dudley, *A History of Cynicism*, London 1937, pp. 69 ff.

20 R. Helm, *Lucian und Menippus*, Leipzig-Berlin 1906. שחזורו של הלם לוקה אולי בכטחון יתר. ראה, למשל: B.P. MacCarthy, 'Lucian and Menippus', *Yale Classical Studies*, 4 (1934), pp. 3 ff.

21 כך אריאנוס, בן אותו הדור, גילה מחדש את תלמי המלך כסופר דברי ימי אלכסנדר מוקדון.

22 אם כי הפילוסופיה הקינית לא היתה אסכולה במשמעות המחמירה של המושג, היו לה תלמידים רבים בתקופה ההלניסטית ובאימפריה הרומית. הקינים גרסו חיי טבע, הסתפקות בהכרחי, מילוי צורכי האדם בעצמו והפגינה בזה כלפי כל המוסכמות החברתיות; ראה דאדלי לעיל, הערה 19.

עירכב סוגי פרוזה ושירה בחיבור אחד. דבר זה נעשה לסימן-היכר לו ולנוהים אחריו בחיבור 'סטריות מניפאיות'. זהו חידוש נועז ביותר בספרות היוונית, אשר קו אופייני ביותר שלה הוא ההקפדה היתירה על הפרדת סוגי הספרות השונים והדיוק בקיום הכללים המיוחדים לכל סוג וסוג. יש אשר ביקשו לתלות חידוש זה בהשפעת הסכיבה וציינו בין היתר תופעות דומות בספרות היהודית של התקופה. אחרים נטו לחשוב, שהסטירה והשנינה שבדבריו אינן רחוקות מתופעות דומות שבדברי חז"ל.²³ אין ספק, שהעניין עדיין בחזקת צריך עיון; על-כל-פנים, יש לראותו על רקע מגעים מאוחרים יותר בין ממשיכו של מניפוס, מלאגרוס, וכן בין הפילוסוף הקיני אוינומאוס לבין היהודים (וראה להלן).

ב. מלאגרוס (Meleagros)

לעומת מניפוס, על מלאגרוס מצוי בידינו חומר רב. תקופת חייו אינה ידועה במדויק, אולם נראה כי היה בשיא פעילותו סביב לשנת 100 לפני ספירת הנוצרים. מחבר מכתמים ומשורר ילרי מעולה בפני עצמו, אשר כמאה משיריו הקצרים השתמרו בידינו, פרסומו וחיבתו הגדולים ביותר באו לו מאוסף השירים שליקט, אותו דימה לזר-פרחים, ואשר מהווה עד עצם היום הזה את הבסיס הראשון לאנתולוגיה היוונית.²⁴ נסתפק כאן בכמה עניינים, אשר עשויים לשפוך אור על רקעו ויחסו למולדתו.

בשלושת שיריו האוטוביוגרפיים²⁵ מלאגרוס מקפיד לציין את מוצאו מגדרה ואת גאוותו בעיר מולדתו. מעניין במיוחד הראשון ביניהם — בו מכנה המשורר את עירו 'מולדת אטית בסוריה', היינו עיר שבזכות תרבותה ראויה להיחשב אתונה אמיתית, אף אם בסוריה היא. הוא אף מכנה את העיר 'קדושה', תואר נפוץ לטרויה ולשאר ערים אצל הומרוס, כך שאין להיחפז למסקנה, שהדבר מעיד על הענקה כה מוקדמת של זכות עיר-מיקלט.²⁶ בשלישי בין השירים האוטוביוגרפיים — הכתובים, כמקובל בסוג ספרותי זה, בנוסח כתובת-מצבה כביכול — המת פונה אל הזר ואומר לו שלום בשלוש לשונות: יוונית, פיניקית וסורית. אין הדבר מרמז בהכרח לכך, שהמשורר אכן שלט בשלוש לשונות אלה; אך ברור, על-כל-פנים, שאין מלאגרוס מתכחש לסביבתו השמית ואינו מפגין רגשי עליונות יווניים כלפי ה'כרברים' שבארץ מולדתו. גאוותו של מלאגרוס במולדתו, הן המצומצמת והן זו הרחבה יותר, אף באה לידי ביטוי בסוגייה מעניינת, אשר תשמש נקודת-מוצא לדיון באחד הקווים המשותפים לבני גדרה. מסופר,²⁷

23 M. Hengel, *Judentum und Hellenismus*, Tübingen 1969, p. 153 (= *Judaism and Hellenism*, I, 23 London-Philadelphia 1974, p. 84) וביבליוגרפיה נוספת שם.

24 A.S.F. Gow & D.L. Page, *The Greek Anthology: Hellenistic Epigrams*, I, Cambridge 1965, pp. XIV ff. המהדורה הטובה ביותר של שיריו, עם מבוא, פירוש וחרגום אנגלי אצל A.S.F. Gow & D.L. Page; קצת משיריו תורגמו לעברית בידי בנציון בנשלוס (בן-ציון כץ), אשכולות, ג (חשי"ט), עמ' 106 ואילך, ובידי נטע זגני, פרוזה, 63/60 (1983), עמ' 24 ואילך.

25 אנתולוגיה פלטינה (לעיל, הערה 18) ז, 9-417; גאו ופייג' (לעיל, הערה 24), מס' II-IV.

26 השווה שיר (לעיל, הערה 4), ב, עמ' 135 על מטבעות מן המאה השנייה, המכנות את העיר 'קדושה' ועיר מיקלט'. מוסד עיר-המיקלט בתקופה ההלניסטית והרומית הבטיח את זכות המיקלט למקדשים מסוימים בערים מועדפות.

27 אתנאיוס, ד, 157b (Athenaeus, *The Deipnosophists*, III, ed. C.B. Gulick, Cambridge, Mass.-) 157b, d, 157b (London 1961).

ΕΙΣ ἀγίους τινὰς ποιητὰς αἰωνύμοις.

Εἰς μὲν γὰρ.

Α τρέμας ὠξέτε βῆνε· πρὶ ἀνσεβείων γὰρ ὁ παρῆβεις
 Ε ὑδρῶ, χρομηθεὶς ἵπνον ὀφθαλμοῦ,·
 Ε ὑκράτεω μὲν γὰρ τῶν, ὁ τὸν Λυκούδακρον ἔρωτα
 Κ αἰμούσας ἰλαραῖς συσελίσας χάριον.
 Ο ν λείπαις ἰούδρωσε τρέσῃ, γαδαρῶν ἴ' ἱερῆ θῶν·
 Κ ὡς δ' ἔρατη μερῶν παρῆβω ἔγηρῃ ἔξφῃ.
 Α ἂν εἰ μὲν πρὸς ἑσπῆ, σαλαμί· εἰ δ' ἔν σῆγε Φοῖβῃ,

שלום

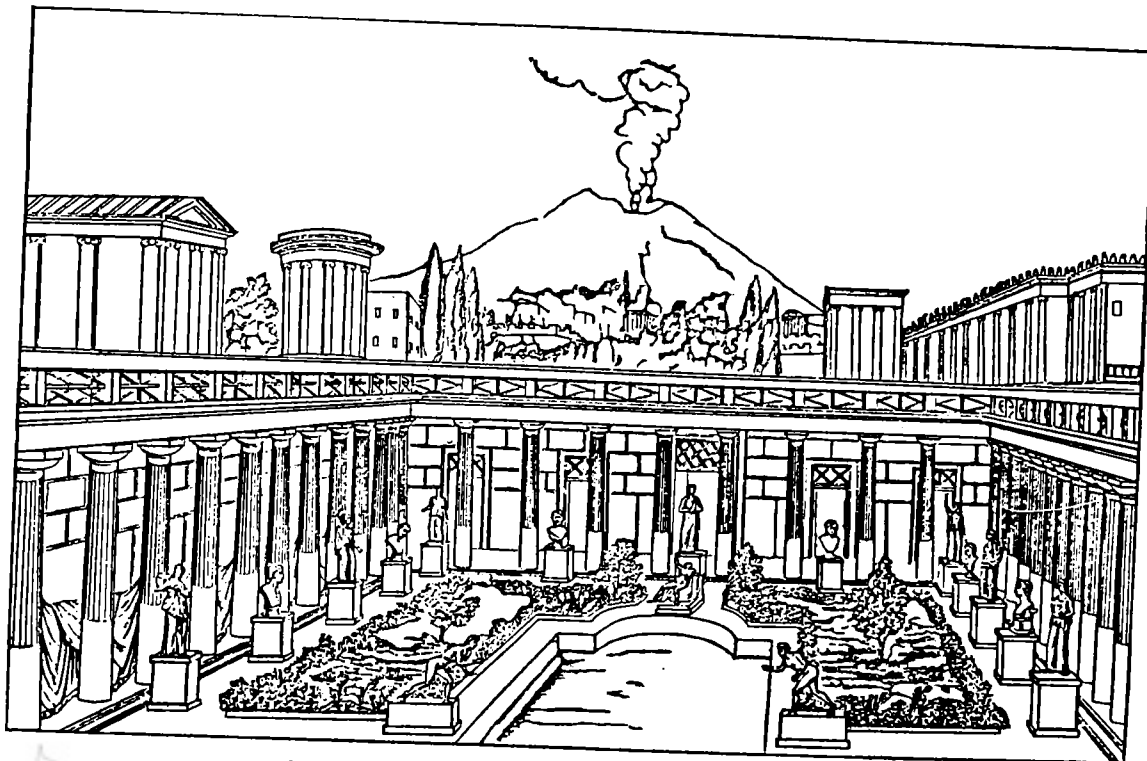
Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, II, 99, 502c; ed. R.D. Hicks, Cambridge, Mass.-London 1965.
 M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, I, Jerusalem 1974, pp. 139 f.
 τ. 132.

שירו האוטוביוגרפאי של מלאגרוס, בו מברך המת את ההלך בשלוש שפות (סורית, פיניקית ויוונית) כפי שהובא באנתולוגיה היוונית של הנריקוס סטפנוס (אנרי אטיאן), פאריס 1566. בשולי כתב-היד נוספה הערה וכן המלה 'שלום' בעברית ובערבית

שמלאגרוס טען כי הומרוס היה סורי, וזאת בהסתמך על העובדה, שגיבורי הומרוס, אך-על-פי שעלילותיהם מתרחשות לחופי ים שורץ דגה, מתנזרים מאכילת דגים, כדרך הסורים. הוויכוח על מקום הולדת הומרוס הינו מן המפורסמים בפילולוגיה של העולם העתיק. אמנם אין בידינו לשפוט באיזו מידת רצינות מלאגרוס הציע את פתרונו הוא לבעיה; שהרי אין זה מן הנמנע שלפנינו תרגיל טוררי גרידא. עם זאת, אין להתעלם מן הפטריוטיות המקומית אשר באה לביטוי בטענה. ללא ספק, פטריוטיות מקומית זו היא שהביאה את מלאגרוס לכך שיחקה את בן עירו המפורסם, מניפוס.²⁸ בשל מיעוט ידיעותינו, אין בידינו לבדוק את משמעותה המדויקת של הידיעה או את פרטיה. די לנו בסימן מובהק זה — הראשון בדיונונו — המורה על ההמשכיות המודעת שביצירתם של בני העיר גדרה.

מלאגרוס הינו היחיד מבין סופרי ארץ-ישראל היוונים, אשר מתייחס ישירות, בכתביו שהשתמרו, ליהודים או ליהדות.²⁹ אמנם המדובר בשיר-אהבה קצר, בו מתלונן המשורר על אהובתו אשר עזבתו והעדיפה על פניו מתחרה יהודי. עם זאת, ניתן ללמוד דברים אחדים משיר זה. ראשית, ניתן ללמוד, בזהירות מסוימת, על יחסי השכנות והמשא-ומתן בין יהודים ונוכרים בגדרה בתקופה זו, וזאת בהנחה שהשיר נכתב בתקופה בה המשורר חי בגדרה. שנית, ייתכן שיש בשיר

28 שם, שם, יא, 502c; השוה דיוגנס לארטיוס, II, 99, Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, II, 99, 502c; ed. R.D. Hicks, Cambridge, Mass.-London 1965.
 29 אנתולוגיה פלטינה (לעיל, הערה 18), ה, 160; גאורפינג' (לעיל, הערה 24), מס' XXVI; M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, I, Jerusalem 1974, pp. 139 f.

הווילה של הפפירוסים' בהרקולנאום (שיחזור). בבניין זה נמצאה ספרייה ובה רבים מכתבי פילודמוס איש גרה

רמז לכך, שהיכרותו של מלאגרוס עם היהודים ואורחות חייהם היתה מעמיקה יותר משניתן היה לחשוב ממכתב ראשון.³⁰

ג. פילודמוס (Philodemos)

פילודמוס, הצעיר במעט ממלאגרוס, התפרסם בשני תחומי יצירה שונים. מצד אחד היה אף הוא, כמלאגרוס קודמו, משורר לירי ומחבר מכתמים. יתירה מזאת, מקובל לחשוב שביצירתו השירית הלך בעקבות קודמו הגדול בהצלחה לא־קטנה, כפי שיעידו כשני תריסרי שיריו שנשתמרו בידינו. פילודמוס כתב, ככל הנראה, זמן קצר לאחר כינוס האסופה של מלאגרוס, ומשום כך לא זכו שיריו להיכלל ביצירתו של קודמו; מבחר שיריו נמצא ביצירתו של פיליפוס, הקובץ השני שבאנתולוגיה היוונית, אשר כונס בימי הקיסר טיבריוס. לדעת חוקרי הספרות פילודמוס הינו המוכשר והנאה שבמשוררי אסופה זו.³¹ שוב ניתן להניח, במידה לא קטנה של סבירות, שחיקויו המודע את

9

30 השווה: H. Jacobson, 'Demo and the Sabbath', *Mnemosyne*, 30 (1977), pp. 71 f. על היכרותם האפשרית של יהודים עם שירי מלאגרוס, ראה מאמרי, 'יוונית בחלמוד: רמז למכתם הלניסטי?', תרביץ [כדפוס].

31 המהדורה הטובה ביותר, עם מבוא ופירוש, גם כאן היא: A.S.F. Gow & D.L. Page, *The Greek Anthology: The Garland of Philip*, Cambridge 1968

מלאגרוס נבע לא רק מהערכה ספרותית, כי אם גם ממידה של הזדהות עם בן-ארצו המפורסם. ליצירתו של פילודמוס גם פן אחר. לבד מהיותו משורר, היה אף פילוסוף חשוב מן האסכולה האפיקוראית. את תקופת חייו האחרונה חי ברומא, כמקורבו של האציל הרומי לוקיוס קלפורניוס פיסו, קונסול בשנת 58 וחותנו של יוליוס קיסר, אשר נטה אף הוא לפילוסופיה האפיקוראית.³² לבד משרידים שנשתמרו כציטוטים אצל סופרים עתיקים, מוכרים לנו כתביו הפילוסופיים של פילודמוס בעיקר מקבוצת פפירוסים חרוכים, שנתגלו בויליה בהרקולנאום, אשר שייכת היתה ככל הנראה לפיסו. הפפירוסים הינם שרידי ספרייה, אשר התמחתה בכתבי הפילוסופים האפיקוראים, ובראש וראשונה באלה של פילודמוס, אשר קרוב לוודאי בילה זמן לא-מועט בויליה זאת.³³ מוכרים לנו כשלושים וחמישה מחיבוריו הפילוסופיים של פילודמוס,³⁴ קצתם בשמם בלבד, קצתם בציטוטים וקצתם בקטעים באורכים שונים אשר השתמרו בהרקולנאום. בחיבורים אלה רב הסתום על הגלוי. הדעה המקובלת, שסגנונם, בניגוד גמור ללשון השירים, יבש ומשעמם — זכתה לאחרונה לביקורת והסתייגות.³⁵ לענייננו יספיק לקבוע, שחיבוריו העמידוהו בשורה הראשונה של הפילוסופים בני זמנו. חיבור אחד, אשר זכה לאחרונה לדיונים מפורטים, ראוי לציון מיוחד מבחינתנו: הקטעים ששרדו בהרקולנאום מספרו של פילודמוס 'על המלך הטוב לפי הומרוס',³⁶ מעידים אולי על המשכיות בעניין המיוחד של בני גדרה בהומרוס.³⁷

ד. תיאודורוס (Theodoros)

תיאודורוס הרטוריקן³⁸ הביא תהילה לעירו גדרה בתחום נוסף על השירה והפילוסופיה. הוא היה מורו של הקיסר טיבריוס, ויחד עם אפולודורוס איש פרגמון, מורו של אוגוסטוס, אחד משני הרטוריקנים רבי ההשפעה בקיסרות המוקדמת. בתקופה זו נחלקו כל הרטורים ברחבי הקיסרות ל'תיאודוראים' ו'אפולודוראים', לפי שהתייחסו בגישתם למורה זה או אחר.³⁹ לענייננו לראוי לציון מיוחד צד נוסף של עיסוקיו של תיאודורוס: לבד מעיסוקו ברטוריקה, תיאודורוס כתב גם חיבורים אחדים בעלי אופי היסטורי, ואשר אחד מהם נקרא 'על קוילה (= חילת) סוריה'.⁴⁰ למרבה

32 R.G.M. Nisbet, *Cicero in L. Calpurnium Pisonem*, Oxford 1961, pp. 183 ff.
33 שם, 186 ואילך.

34 וראה רשימה שלמה בערך 'Philodemos' ב-*Der Kleine Pauly*, מארי (להלן, הערה 36), עמ' 174.

36 O. Murray, 'Philodemus on the Good King According to Homer', *JRS*, 55 (1965), pp. 161 ff.; P. Grimal, 'Le "bon roi" de Philodème et la royauté de César', *Revue des Etudes Latines*, 44 (1966), pp. 254 ff.

37 והשווה גם קווים הומריים בכתובת אבדוקיה בחמת-גדר (להלן, הערה 72).

38 ראה את המאמר המפורט (עם ביבליוגרפיה קודמת) של G.M.A. Grube, 'Theodoros of Gadara', *American Journal of Philology*, 80 (1959), p. 337; idem, *The Greek and Roman Critics*, London 1965, pp. 272 ff.; G. Kennedy, *The Art of Rhetoric in the Roman World*, Princeton 1972, pp. 340 ff. ובאינדקס.

39 מן הראוי להדגיש, שאין המדובר באסכולות, דוגמת האסכולות הפילוסופיות של יוון, בעלות הארגון היציב והרשמי, כי אם בהגדרה רופפת ובלתי-מחייבת מבחינה פורמאלית, כדוגמת החלוקה בין המשפטנים ברומא לסביניאנים ופרוקוליאנים — ולא באופן שונה מן החלוקה לבית הלל ובית שמאי. לאחרונה גברה הדעה, שאין לייחס חשיבות יתירה להבדלים התיאורטיים בין התיאודוראים והאפולודוראים, וכדוגמת בית הלל ובית שמאי, ההבדל נערך בגישה הכללית בלבד.

40 על חיבוריו ההיסטוריים של תיאודורוס ראה: F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Berlin 1923 — no. 850

כתובת המפארת את תיאודורוס איש גדרה, שנתגלתה על בסיס של פסל באתונה

הצער, לא ידוע דבר על החיבור, זולת שמו והעובדה שהיה בן ספר אחד. אם כי במקום אחד נאמר, שתיאודורוס העדיף להתכנות איש רודוס על־פני איש גדרה,⁴¹ דומה שאין לפרש את כתיבת החיבור על חילת סוריה אלא כמחווה פטרויטית והתעניינות מיוחדת במולדתו;⁴² ייתכן, שהידיעה על יחסו לרודוס קשורה, באופן זה או אחר, בחניכו, הקיסר לעתיד טיבריוס, אשר בילה שנים רבות מחייו באי זה.

ארבעת אנשי הרוח שנמנו עד כה נכרכו בכריכה אחת בפסוק הידוע של סטרכון (טז, 758), המזכיר אותם ככנייה המפורסמים של גדרה. שתי הדמויות הבאות מאוחרות זמן ניכר לתקופתו של סטרכון.

ה. אוינומאוס (Oenomaos)

הוא אבנימוס הגרדי.⁴³ כבן דורו של ר' מאיר, היה מאוחר בכמאה וחמישים שנה לתיאודורוס. אוינומאוס, פילוסוף קיני, מוכר לנו בעיקר בשל פולמוסו של יוליאנוס קיסר, 'הכופר', כמאתיים שנה אחריו; ומצד אחר, כאחד האינטלקטואלים היוונים היחידים הנזכרים בספרות חז"ל. יתירה מזאת; נראה בעליל מאזכורים אלה, שהיחסים בין ר' מאיר ואבנימוס הגרדי היו ידידותיים וכללו דיונים בשאלות בעלות עניין משותף, כגון הוראה ותלמידים.⁴⁴ כפילוסוף קיני, השתייך אוינומאוס לזרם, שנציגו הבולט היה מניפוס, ובדורו של אוינומאוס עצמו — לוקיאנוס מסמוסטה; ואולי קשרים אלה אינם מקריים גרידא.⁴⁵ דבר אחר אשר עשוי להצביע על מסורת מקומית הוא הידיעה,

41 קווינטיליאנוס, ג, 17, ed. H.E. Butler, Cambridge, Mass. -) *The Institutio Oratoria*, III, (London, 1963).

42 על משפחתו של תיאודורוס ראה גם: G.W. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford 1965, pp. 35 f.

43 ראה: 'Oenomaos of Gadara', *EJ*, XII; cols. 1331 ff. 162 ואילך.

44 חגיגה טו ע"ב ורש"י שם.

45 '...that vein of mocking scepticism which, עמ' 170, (הערה 19), remembering Menippus and Lucian, we may call the peculiar contribution of Syria to Greek literature'. מתוך שלושה 'הסורים' שהוזכרו, באו שניים מן המולדת היותר מצומצמת — גדרה!

שבין כתביו של אויגומאוס היה אחד 'על הפילוסופיה לפי הומרוס'. שוב אין אנו יודעים דבר על החיבור, מלבד שמו ונושאו הנפוץ בכל זמן ובכל מקום בתרבות היוונית. עם זאת, דומה שלא מקרה הוא, כי שלושה מבני גדרה עסקו בהומרוס, והראשון מביניהם טען להיותו של הומרוס סורי.

ממקרהו של אויגומאוס ניתן אף ללמוד דבר בעל השלכה רחבה יותר לענייננו: הוא ידוע לנו כמעט רק משום פולמוסו של יוליאנוס נגדו; המקור השני — אזכורו בספרות חז"ל — לא היה עומד בפני עצמו ולא היה מספיק לזיהוי. הכרתנו את אבנימוס הגרדי היא אפוא במידה רבה פרי המקרה. אפשר לתהות, מי ימנה אותם אנשי־רוח בני גדרה, שנעלמו מעינינו בשל העדר של מקרה מעין זה?

1. אפסינס (Apsines)

אפסינס הרטוריקן, בן המאה השלישית,⁴⁶ הוא אחרון בני גדרה הנודעים. ספר־לימוד לאמנות הנאום מפרי עטו השתמר בידינו בשלמות,⁴⁷ והוא המאוחר ביותר מסוגו מן הספרות העתיקה. אפסינס היה מגדולי הנואמים של דורו, ואך מקרה הוא שאין בידינו ידיעות מפורטות על חייו ופועלו. פילוסטרטוס, מחבר הביוגרפיות של הסופיסטים, מזכירו בסוף חיבורו בין אלה שאין הוא כותב עליהם בשל ידידותו האישית עמם. על־כל־פנים, ניתן להסיק על פרסומו ומעמדו גם מן העובדה, שבימי הקיסר מקסימינוס זכה לכבוד החשוב של סמלי המישרה של קונסול.⁴⁸ אין ספק שמעט ערים, מתוך למרכזי התרבות הראשונים במעלה, יכלו להתחרות ברשימה מעין זאת, המשתרעת על־פני חמש מאות שנים והסוגים העיקריים של הספרות היוונית בת התקופה. יתירה מזאת, בנוסף לדמויות אלה, הידועות היטב, ניתן לזהות בני גדרה אחרים, היכולים לתרום להבנתנו את חיי התרבות של העיר. כבר הזכרנו את דמטריוס, עבדו המשוחרר של פומפיוס,⁴⁹ אשר בזכותו נבנתה העיר מחדש בשנת 63.⁵⁰ אם כי יש לדחות את הצעתו של שקלטון ביילי, אשר ביקש לזהותו עם הפילוסוף דמטריוס, המוזכר על־ידי קיקרו⁵¹ — בכל זאת הדעת נותנת, שאיש אשר הגיע למעמד כשלו היה משכיל, כעבדים המשוחררים האחרים של פומפיוס בני חוגו.⁵² חשובה מפרטים אלה היא העובדה, שאנשי־רוח כאלה שנסקרו כאן אינם צומחים בחלל ריק, כי אם בסביבה חברתית ותרבותית ערה ופעילה, בראש וראשונה במשפחותיהם. כך, למשל, ידוע שהסופיסטים באו לרוב ממשפחות מיוחסות ומשכילות.⁵³ אין תימה אפוא, שבנו של אפסינס —

46 ראה הערכים במילונים — *Oxford Classical Dictionary*²; *Der Kleine Pauly* —

47 מהדורה באוסף הרטורים אצל L. Spengel (ed.), *Rhetores Graeci*, Leipzig 1813, I, 329 ff.

48 F. Millar, 'P. Herennius Dexippus: the Greek World and the Third-Century Invasions', *JRS*, 59 (1969), p. 16. וראה שם גם ביבליוגרפיה נוספת על משפחתו.

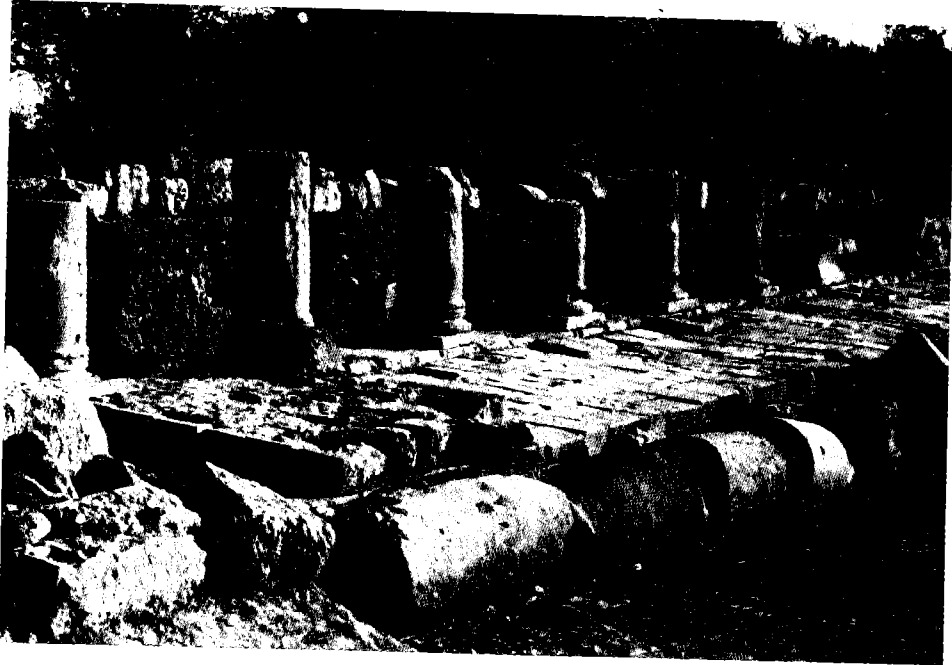
49 ראה עליו: On: D.R. Shackleton Bailey, *F. Münzer, Pauly-Wissowa*, IV, cols. 2802 f. no. 50; *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 5 (1957-1959), pp. 11 ff.; S. Treggiari, *Roman Freedmen during the Late Republic*, Oxford 1969, p. 185.

50 יוסף בן־מתתיהו, מלחמת היהודים, א, 155.

51 קיקרו, מכתבים לידידיו, טז, 22, 2, 17; 19; 19; ed. W.G.) *Cicero, The Letters to his Friends*, III, 19; 22, 2, 17; 19; ed. W.G.)

52 על חוג זה ראה: ר' יקר, 'פילוסופיה ופוליטיקה ברומא בתקופתו של קיקרו', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ס, עמ' 123 ואילך, ושם ביבליוגרפיה מקיפה.

53 G.W. Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford 1969, pp. 21 ff.

שדרת-עמודים ורחוב מרצף בגדרה הרומית

שכבר לא היה בן גדרה — היה נואם וסופיסט חשוב בזכות עצמו;⁵⁴ בנו של זה, שנקרא אפסינוס על שם סבו, היה רטור ידוע.⁵⁵ אין זה מן הנמנע, שאיסודורוס, אשר נזכר כאביו של תיאודורוס איש גדרה על-גבי כתובת שנמצאה באחונה לפני שנים לא רבות,⁵⁶ היה ידוע אף בזכות עצמו. כתובות אחרות מוסרות לנו ידיעות מעטות ומקוטעות על בני גדרה שהיו אולי אומנים,⁵⁷ או אולי אף יהודים בני גדרה שנדדו למרחקים והקימו מצבות.⁵⁸

בני גדרה בעולם הרחב

אף-על-פי שידיעותינו מקוטעות ובמידה רבה מקריות, לא יכול להיות ספק שאנשי-הרוח בני גדרה שנימנו לעיל, מעידים כולם על עוצמת חיי התרבות של העיר והיקפם. מעניין הוא, שתהליכים

W. Stegmann, *Pauly-Wissowa*, XXXV, cols. 406 ff. 54

'Apsines', *Suidae Lexicon*, ed. A. Adler, Leipzig 1928 55

E. Vanderpool, 'Athenian Monument to Theodorus of Gadara', *American Journal of Philology*, 56

80 (1959), pp. 366 ff.

ראה, למשל, פלוני ערביוס, אשר היה אולי אומן (τεχνίτης), אם כי אין זה מן הנמנע שהדבר מתייחס לסתת 57

F. Zayadine, 'A Dated Greek Inscription from Gadara-Um Qeis', *ADAJ*, 18 (1973), p. 18. הכתובת. 58

כתובת מן התקופה האימפריאלית באחונה, *Inscriptiones Graecae*, ed. I. Kirchner, Berlin 1940, II/III², 8448a

מזכירה פלוני דוסיטאוס בן גדרה; אמנם לא כל דוסיטאוס הוא מחתיהו, אך מכל השמות התיאופוריים דוסיטאוס היה חביב במיוחד על היהודים. A. Fuks, 'Dositheus Son of Drimylos, A Prosopographical Note', *Journal of Juristic Papyrology*, 7-8 (1953-4), p. 206 (= *Social Conflict in Ancient Greece*,

Jerusalem-Leiden 1984, p. 308)

המרצאות הרומיים של חמת-גדר: אולם-הרחצה הסגול

כלליים ידועים של חיי הרוח בתקופה מוצאים את ביטויים בבני גדרה, כגון מעבר מרכז הכובד מן השירה אל הרטוריקה בתקופת הקיסרות ומשקלה הגדול של הפילוסופיה הקניית בקיסרות המוקדמת.⁵⁹

הלקח החשוב ביותר מדיונונו שייך לתחום ההיסטוריה התרבותית. בעולם ההלניסטי, ולאחר-מכן בחלקה המזרחי, דובר היוונית, של הקיסרות הרומית קיים היה מתח מתמיד בין שתי מגמות שונות ומנוגדות: מן הצד האחד ירושת עולם הפוליס, ומן הצד השני העולם החדש, הגדול והרחב, הפתוח לתנועה, המאוחד בתרבותו ולבסוף גם במימשלו. מאבקי הכוח, התחרות הפוליטית וההתנגשויות הצבאיות בין הערים היווניות השונות פינו עתה את מקומן והיו לנחלת העבר. את מקומם תפסה תחרות בעלת אופי שונה, מתאימה לתנאי השלום הכללי, תחרות בה כל עיר ניסתה לעלות על חברתה בפאר מיבני הציבור שבה, בחגיגות ותחרויות הספורט שנערכו בה ובפרסומם למרחקים של בניה אנשי השם.⁶⁰ סופיסט מפורסם די היה בו להוציא תהילת עירו בכל רחבי העולם ולהביא לה בשעת צורך אף תועלת חומרית מרובה. נתון ה- *πατρις*, המולדת, של איש-רוח היה חשוב ביותר בתקופה זו: כשם שהתגאתה העיר בבניה, התגאו לעתים קרובות הבנים בעירם. אולם למטבע צד שני: המהפכה שחלה בעולם היווני עם כיבושיו של אלכסנדר, פרצה אופקים שלא

59 על מגעים בין הפילוסופיה הקניית וחז"ל בתקופה זו השווה גם מאמרי, 'יוונית בתלמוד: שלוש הערות בענייני כלבים', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 303.

60 הספר היסודי ביותר לעניין זה הוא עדיין, A.H.M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1940; ראה גם את ספריו של באורסוק לעיל, הערה 42, עמ' 85 ואילך; לעיל, הערה 53, עמ' 17 ואילך.

שיערום. לא בכדי דיוגנס הקיניקן, בן דורו של אלכסנדר, היה הראשון שקרא לעצמו אזרח העולם — *κοσμοπολίτης*.⁶¹ ערי המולדת היו לעתים קרובות קטנות מכפי מידתם של אנשי-הרוח בתקופה זו. רבים המשיכו את הנוהג, הידוע עוד מן התקופה הקלאסית, בה נדדו הסופיסטים מעיר לעיר והקהילו תלמידים בכל מקום ומקום. אחרים העדיפו להתיישב בעיר שקנתה לה שם של מרכז תרבותי ואשר בה האפשרויות החומריות והמקצועיות כאחת היו רבות. פה ניתן להתבונן בתופעה זו בדוגמתם של בני גדרה שנידונו לעיל, אשר, פרט לאחד, לא בילו את כל ימיהם בעיר מולדתם. מניפוס חי חלק מחייו בפונטוס, ואולי אף בתבי.⁶² מלאגרוס מעיד על עצמו שגדל בצור ובילה את זקנתו באי קוס.⁶³ אין לדעת, האם חזר לגדרה ואיזה חלק מחייו חי בעיר מולדתו; אולם ברור, שלא התכחש לה, אלא התגאה בה והדגיש את מוצאו. אכן, המחמאה 'אתונה דסוריה' היא אולי העדות הנאמנה ביותר של יחסו לעירו. באשר כל הידוע לנו על נסיבות חייו מצוי בשלושת שיריו האוטוביוגרפיים, אין בידינו כל אפשרות לנחש מה היו הגורמים שבגינם עבר לצור ולאחר-מכן לקוס.

פילודמוס הינו דוגמה נאה להודמנויות הפתוחות לפני אינטלקטואל יווני מן המזרח. אין ספק, שלולא עקר לרומא ובילה בה תקופת-חיים ארוכה, לא היה מגיע להשפעה ולפרסום שנפלו בחלקו. זאת ועוד, הקשרים בין אנשי-הרוח היוונים מן הערים השונות נבעו במידה לא מועטה מלימודים משותפים במרכזי התורה העיקריים של התקופה. כך למדים אנו, שמורו של פילודמוס באתונה היה זנון איש צידון.⁶⁴ נראה שלא היה דבר יוצא דופן בכך, שבן גדרה ובן צידון נפגשו במרכז כאתונה.

תיאודורוס קשור אף הוא במרכזי תרבות חשובים. ככל הנראה בילה תקופת-חיים ברומא, בה היה מורו של טיבריוס הצעיר;⁶⁵ כתובת ההקדשה מאתונה⁶⁶ מעידה על קשריו עם עיר זו. אף נאמר לנו,⁶⁷ שהעדיף להיקרא איש רודוס על-פני איש גדרה. קשה ליישב ידיעה זו עם העובדה, שכתב ספר על חילת סוריה. ייתכן, שמקורה בייחוס קשריו עם טיבריוס לרודוס, בה בילה הקיסר לעתיד שנים ארוכות מחייו; אולם הקשרים בין המורה והתלמיד מתאימים בלא ספק לנעורו טיבריוס ברומא.

קשרים מסוג אחר הם קשרי-משפחה, המאחדים לעתים אישים מכל עברי העולם היווני. כך ייתכן, שיש ממש בידיעות על עלייתם לגדולה של צאצאי תיאודורוס.⁶⁸ ידיעות ברורות יותר יש בידינו על אפסינס, אשר היה קשור בקשרי-נישואין עם אחת המשפחות הנודעות באתונה בה חי.⁶⁹

61 דיוגנס, לארטיוס (לעיל, הערה 28), ו, 63.

62 שם, ו, 99.

63 אנתולוגיה פלטינה (לעיל, הערה 18), ז, 417; גארפינג' (לעיל, הערה 24), מס' II.

64 כפי שמעיד הוא על עצמו. ראה: Philodemus, *περί ἠθικῆς*, I, ed. S. Sudhaus, Leipzig 1892, p. 97.

65 pp. 78 ff, 91

66 השווה סווטוניוס, טיבריוס, 57 (סווטוניוס, חיי שנים-עשר הקיסרים, מהדורות א' שור, תל-אביב 1966).

67 לעיל, הערה 56.

68 קווינטיליאנוס, לעיל, הערה 41.

69 השווה לעיל, הערה 42.

70 J.H. Oliver, 'Greek Inscriptions', *Hesperia* 10 (1941), pp. 260 f.; E. Kapetanopoulos, 'Leonides VII of Melite and His Family', *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 92 (1968), pp. 493 ff.

דוגמה אחרת לנדודים בתקופה הנדונה היא בנו של אפסינס, אונסימוס, אשר נקרא 'בן ספרטה' או 'בן קפריסין'.⁷⁰

נראה, כי על-אף מיעוט ידיעותינו, הצטיירה תמונה מסוימת של חיי הרוח היווניים בגדרה, של אנשי-הרוח שיצאו מעיר זו אל רחבי העולם הגדול ועל הקשרים שקשרו במקומות השונים. גדרה היא רק עיר יוונית אחת מני רבות בארץ-ישראל, אף אם המפורסמת בבניה. סקירה ממצה של אנשי-הרוח היוונים בני ארץ-ישראל תהיה עשויה לצייר תמונה מורכבת ומגוונת אף יותר של חיי הרוח בארץ בתקופה ההלניסטית והרומית. סקירתנו גילתה טפח מן המגעים התרבותיים בין נכרים ויהודים בארץ-ישראל בתקופה שהיתה מכרעת לגיבוש דפוסי היהדות לדורות. שאלת הקשרים בין היוונות והיהדות סבוכה ומורכבת; על-אף המאמצים הרבים שנעשו להבנתה, עדיין היא בחזקת צריך עיון. אולם בעיון זה יש לזכור, כי היוונות שהשפיעה על תרבות יהודי ארץ-ישראל, היא היוונות בת הזמן והמקום,⁷¹ ולא מושג מופשט של תרבות יוונית, בלא קשר לנסיבות היסטוריות.⁷²

70 השווה לעיל, הערה 54.

71 ראה לעניין זה: S. Lieberman, 'How Much Greek in Jewish Palestine?', *Biblical and Other Studies*, A. Altman (ed.), Cambridge, Mass. 1963, pp. 123-141

72 הכתובות החשובות שהתגלו לאחרונה בחמת-גדר זורקות אור חדש על חיי התרבות בעיר בתקופה מאוחרת מזו הנדונה כאן. ראה: J. Green & Y. Tsafirir, 'Greek Inscriptions from Hammat Gader: A Poem by the Empress Eudocia and Two Building Inscriptions', *IEJ*, 32 (1982), pp. 77 ff.